

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט-תרצ"ד)
 בידי פרופ' נ"ה טור-סיני ז"ל (תרצ"ד-תשי"ד)
 בידי פרופ' ז' בן-חיים (תשט"ו-תשכ"ה)
 בידי פרופ' י' קוטשר ז"ל (תשכ"ו-תשל"ב)
 בידי פרופ' ש' אברמסון ז"ל (תשל"ג-תש"ם)
 בידי פרופ' י' בלאו (תשמ"א-תשנ"ט)

לְשׁוֹנֵנוּ
 כתבי-עת לחקר הלשון העברית
 והתחומים הסמוכים לה
 כרך שישים וארבעה, חוברת ג-ד, התשס"ב

תוכן העניינים

	מאמרים
181	יוסף עופר הגהת נוסח המקרא במהדורת כתר ירושלים
207	שמואל פסברג מדוע אין מוצאים מִלֶּךְ בהפסק במסורת טבריה למקרא?
221	משה פלורנטין עקומת ההטעמה העברית והנלמד ממנה ומעברית השומרונים על הטעמת לשון המשנה
231	מרדכי מישור חיים שטרן על הניקוד בכתב יד ארפורט של התוספתא מילות היחס בלשונו של ש"י עגנון על רקע מקורותיו הלשוניים
245	שלמה יזרעאל, בנימין הרי וגיורא רהב שלמה יזרעאל לקראת כינון מאגר העברית המדוברת בישראל מאגר העברית המדוברת בישראל (מעמ"ד): דוגמאות טקסטים
265	
289	ביקורות
315	מנחם צבי קררי תחביר לשון המשנה
321	מרדכי ברזיאר המסורה הבבלית לתורה
331	יצחק אבישור "לשון לימודים" - מהדורה מדעית
	הערות ותגובות
339	עדה ורטהיימר על פסוקית הנשוא הבלתי משועבדת: למאמרה של טלי בר, לשוננו ס (תשנ"ז), עמ' 297-328

הגהת נוסח המקרא במהדורת כתר ירושלים

1. מבוא

תיעוד דרכי קביעת הנוסח הוא חלק חשוב של כל מהדורת תנ"ך מדעית-מודרנית, ומן הראוי שתיעוד זה ייעשה באופן נרחב ויכלול לא רק אמירות כלליות על דרכה של המהדורה, אלא גם נתונים על ההכרעה בכל מקום ומקום. בהיעדרו של תיעוד כזה – הבוחן פרט מפרטי הנוסח ומשווה אותו לנוסחים אחרים אינו יכול לדעת אל נכון מה היו נימוקיו של מי שקבעו, מה ראה לשנות ממה שקבעו אחרים, ושמה אין פה אלא טעות.¹

* אני מודה בזאת לכל מי שהשתתף בהגהת כתר ירושלים, ובפרט לד"ר יחיאל קאהר ולבועז קלוש, שעמדו על רבים מפרטי הנוסח הנדונים במאמר וסייעו בבירורם. תודה מיוחדת לרב מרדכי ברויאר, שסייע לנו רבות והשיב בפירוט לכל שאלותינו. כל השינויים שנעשו במהדורת כתר ירושלים נעשו על דעתו.

לצד סימניהם של כתבי היד הנוכחים במאמר הבאתי את מספר סרט הצילום במכון לתצלומי כתבי היד העבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. אני מודה למכון ולעובדיו על עזרתם ועל אדיבותם.

1. מהדורת התנ"ך בהוצאת קורן, ירושלים תשכ"ב, לא לוותה בתיעוד משמעותי. בראש המהדורה נכתב כי הכרעת הנוסח בכל מקום נעשתה "על יסוד חוות דעתם של בעלי המסורה ושל המדקדקים והמפרשים ועל פי מה שנמצא ברוב כתבי היד והדפוסים המקובלים כבני סמך, ולא כהעתקה משועבדת לדפוס או לכתב יד מסוים". בסוף המהדורה באה רשימה של שמונים חילופי נוסחאות בקירוב שיש בהם "הבדל של ממש לגבי הקריאה או הפירוש", בלא ציון שיקולי ההכרעה בכל מקום ומקום. היעדר התיעוד למהדורת קורן מוזר, שהרי שניים משלושת מהדיריו, מ' מדן וא"מ הברמן, מתחו ביקורת על היעדר סימון המקורות ועל שינויי הנוסחאות בתנ"ך ירושלים (מ' מדן, "תנ"ך ירושלים" [הערות לעניין הנוסח, הניקוד והטעמים]), לשוננו יה [תשי"ב-תשי"ג], עמ' 183; א"מ הברמן, "המקרא המסורתי והאוניברסיטאי ב'הוצאת ירושלים'", בחינות בביקורת הספרות 5 [תשי"ג], עמ' 79). מהדורת התנ"ך של א' דותן, ירושלים תשל"ג, כוללת דיון מפורט בעקרונות קביעת הנוסח (דיון זה לא נדפס בהוצאה העממית המוקטנת של המהדורה). מהדורה זו מבוססת על כ"י לינגרד, והיא כוללת רשימה מלאה של כל המקומות שהמהדיר החליט לסטות בהם מנוסח כתב היד. למהדורותיו של ברויאר (ראה הערה 4 להלן) נלווה תיעוד נרחב של שיטת הההדרה, כלליה ופרטיה. שיטתו של ברויאר אקלקטית, ומשום כך יש צורך בתיעוד נרחב של נימוקי ההכרעה בכל מקום. דיון זה מצוי בחמישה מקומות: (א) בפרקי עקרונות הנוסח שבגוף כל מהדורה; (ב) ברשימת "נוסח כתב היד" שבכל מהדורה; (ג) בנספח "הנוסח ומקורותיו" הנלווה לספרי

	זהר עמר	"בת" בהוראה של 'ביצה': למאמרו של אלכס
343	טל, לשוננו סג (תש"ס-תשס"א), עמ' 221-226	דניאל שפרבר
	שתי הערות: (1) למאמרו של אהרן עמית, לשוננו סג (תש"ס-תשס"א), עמ' 227-238; (2) למאמרו של	
345	ראובן ש' שטיינר, שם, עמ' 239-246	ספרים שנתקבלו
347		תקצירים באנגלית
I		

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

- פרופ' שמואל פסברג, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים 91905
- ד"ר יוסף עופר, המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן 52900
- ד"ר משה פלורנטין, החוג ללשון העברית וללשונות השמיות, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978
- ד"ר מרדכי מישור, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
- ד"ר חיים שטרן, המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן 52900
- פרופ' שלמה יורעאל, החוג ללשון העברית וללשונות השמיות, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978
- פרופ' בנימין הרי, Department of Middle Eastern Studies, Callaway Center, Emory University, Atlanta, GA 30322, USA
- פרופ' גיורא רהב, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978
- פרופ' מנחם צבי קדרי, רח' סנהדרין 16, רמת-גן 52376
- הרב מרדכי ברויאר, רח' עזיאל 56, ירושלים 96424
- פרופ' יצחק אבישור, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31905
- ד"ר עדה ורטהיימר, החוג ללשון העברית וללשונות השמיות, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978
- ד"ר זהר עמר, המחלקה ללימודי ארץ-ישראל, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן 52900
- פרופ' דניאל שפרבר, המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן 52900

מטרתו של מאמר זה לסקור את דרך ההגהה וקביעת נוסח המקרא במהדורת כתר ירושלים שיצאה לאור לאחרונה², לתעד את השינויים שהוכנסו בנוסח ואת נימוקיהם ולדווח גם על מקומות שנבדקו והוחלט שלא לשנות בהם דבר.³ אין במאמר דיון מהותי על עקרונות הנוסח של המהדורה, שהרי נוסח המקרא במהדורת כתר ירושלים מבוסס על הנוסח ועל העקרונות שקבע הרב מרדכי ברויאר במהדורות המקרא שהוציא לאור.⁴ בפועל התבססה ההגהה על מהדורת חורב, שהיא בבחינת לשון אחרון, והיא שונה בכמה דברים מן המהדורה שקדמה לה.⁵

השינויים במהדורת כתר ירושלים נחלקים לשני סוגים עיקריים: שינויים הקשורים לעיצוב המהדורה ושינויים הקשורים לבחינה מחודשת של כמה מפרטי הנוסח.

המקרא במהדורת "דעת מקרא" שבהוצאת מוסד הרב קוק; (ד) בספר כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז; (ה) בספר חדש שטרם יצא לאור, ובו מפרט ברויאר את רשימת כל הכרעותיו בענייני הכתיב. בשנים האחרונות החלה להופיע מהדורתו של מנחם כהן, מקראות גדולות החדש – מהדורת יסוד חדשה, בהוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ב ואילך. במהדורה זו יש דיונים עקרוניים ארוכים על שיטת ההדרת הנוסח (במבוא לספרי יהושע ושופטים ובמבוא לספר מלכים), אולם התיעוד המקומי-ספציפי המפורט עדיין חסר ויש לקוות להשלמתו בעתיד. מהדורות ביבליה הבראיקה ומהדורת התנ"ך של מפעל המקרא בירושלים כוללות אפרט המלווה את נוסח המקרא בכל עמוד, וממילא תיעוד הכרעת הנוסח פשוט יותר.

2. כתר ירושלים – תנ"ך האוניברסיטה העברית, תורה נביאים כתובים על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו בשיטת הרב מרדכי ברויאר, פיקוח מדעי על מהדורה זו: יוסף עופר, ירושלים תש"ס, 34+874 עמ'.
3. חלק חשוב מן התיעוד השייך למהדורה הוא רשימת "נוסח כתב היד" הבאה בסופה, ובה נרשמו כל המקומות שבהם נוסח הפנים סוטה מכתב היד היסודי העומד בבסיס המהדורה (כתר ארם צובה או כ"י לנינגרד במקום שהכתר לא נשתמר). רשימה זו מבוססת על הרשימות שנכללו במהדורות הקודמות של ברויאר, אולם הוכנסו בה שינויים לא מעטים.
4. מ' ברויאר, תורה נביאים כתובים מוגהים על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ז-תשמ"ב (בכרך אחד: ירושלים תשמ"ט); מ' ברויאר, תורה נביאים כתובים מוגהים על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו, מהדורה חדשה, הוצאת חורב, ירושלים תשנ"ו-תשנ"ז. [תשנ"ז]. לשתי המהדורות האלה קדמה מהדורה אחרת: תנ"ך ישראל, הגיה הרב מרדכי ברויאר, הוצאת מ' ניומן, ירושלים-תל-אביב תשי"ח. אולם מהדורה זו לא נעשתה על יסוד כתבי היד העתיקים ועל פי העקרונות שפיתח ברויאר בשלב מאוחר יותר.
5. ההבדלים העיקריים בין מהדורת חורב למהדורת מוסד הרב קוק הם בסדר ספרי נ"ך, בקביעת הפרשיות הפתוחות והסתומות בחלקים מנביאים וכתובים שלא שרדו בכתר, בעיצוב שירת האזינו, בעיצוב ספרי אמ"ת (ראה הערה 11 להלן), בציון חטפים באותיות לא-גרוניות ובכתיב כמה תיבות מסופקות. על ההבדלים האלה וסיבותיהם ראה בהקדמת התנ"ך במהדורת חורב וכן אצל ברויאר, ספקות, עמ' 292-296.

2. שינויים הקשורים לעיצוב המהדורה

בכל עמוד במהדורת כתר ירושלים באים שלושה טורים צרים, בדומה לעיצובו של כתר ארם צובה וכתבי יד קרובים לו. בשל העיצוב הזה נוצר צורך לשנות את עיצובן של הפרשיות הפתוחות והסתומות במהדורה. ברוב ספרי התורה ומהדורות הדפוס של התנ"ך בדורנו מקפידים שלא לסיים פרשה סמוך לסוף השורה כדי לא להגיע למצב הנתון במחלוקת ראשונים.⁶ לפיכך פרשה סתומה מתחילה לעולם באותה שורה שנסתיימה בה הפרשה הקודמת, ופרשה פתוחה מתחילה בראש השורה שאחרי זו שהסתיימה בה הפרשה הקודמת. לא היה אפשר לנהוג כך במהדורה ששורותיה צרות, ועל כן אומצה כאן שיטה הנוהגת בכתר ובכתבי יד קרובים והמתאימה לפסק הרמב"ם: פרשה סתומה מתחילה לאחר זיח הבא בראש השורה, ופרשה פתוחה ניכרת על ידי שורה ריקה הבאה לפנייה.⁷

זאת ועוד, כתבי היד מקפידים על יישור מקורב של סופי השורות, ומשתמשים לשם כך בסימני מילוי שורה במקום שנסתיימה בו השורה מימין לקו השוליים השמאלי של הטור. באופן זה אין צורך להותיר שורה ריקה לפני כל פרשה פתוחה; אם נסתיימה הפרשה הקודמת ונותר רווח ניכר עד קו השוליים השמאלי, די ברווח זה כדי לציין את הפרשה החדשה. לא כן הדבר במהדורתנו; סימני מילוי אינם נוהגים בה, ועל כן קו סופי השורות מיושר רק בקירוב. משום כך ניתנה שורה של רווח לפני כל פרשה פתוחה בלא יוצא מן הכלל.⁸ בפרשה סתומה לא היה הכרח להקפיד על התחלה בשורה חדשה בכל מקום, ובמקום שכתובה כזאת נראית מוזרה הפרשה מתחילה לפעמים באותה שורה שנסתיימה בה הפרשה הקודמת.⁹

בשיטה שתוארה פה באה לעתים שורה ריקה בראש הטור או בתחתית הטור לציון פרשה פתוחה. במקרה כזה ניתן בשורה הריקה סימן שצורתו כצורת האות נ, כדי

6. בצורת הפרשיות נחלקו הרמב"ם והרא"ש. שיטת הרמב"ם מפורשת בהלכות ספר תורה פ"ח, הלכות א-ב; שיטת הרא"ש הובאה בחיבור הלכות קטנות שנדפס בש"ס וילנא בסוף מסכת מנחות, הלכות ספר תורה, אות יג. ר' יוסף קארו פוסק להלכה כי "ירא שמים יצא את כולם" (שולחן ערוך, יורה דעה, סי' ערה, סעיף ב), והמקור לדבריו הוא הוראת ר' יצחק קאפאנטון (שחי במאות ה"ד והט"ו). ר' יוסף קארו ציטט את דבריו בחיבורו בית יוסף, יורה דעה, סי' ערה, ד"ה וירא שמים (בשם מהרי"ן הביב, בן המאה ה"טו). וראה עוד י' עופר, "מענייני המסורה – סימון הפרשיות", מגדים ב (תשמ"ז), עמ' 91-104 (להלן: עופר).
7. דרך זו מתאימה לפסקו של הרמ"א (שולחן ערוך, שם): "ואם לא יוכל לכיין בכך, לא יסור מדברי הרמב"ם בזה כי עליו סמכו האחרונים וכתבו שדבריו הם עיקר". על שיטתם של כתבי היד העתיקים ראה עופר, עמ' 92 הערה 4; א' הלבני, "צורות פתוחות וסתומות – מחלוקת הרמב"ם והרא"ש לאור הכתר וכתב יד לנינגרד", נטועים ח (תשס"ב), עמ' 73-82.
8. שיטה זו נוהגת גם כאשר הדבר נראה מוזר במקצת, כגון בדברי הימים ב ו, יד.
9. ראה למשל ברשימת הגורלות בדברי הימים א כד, ז-יח.

שלא יטעה הקורא לחשוב שאין כאן רווח כלל. סימן כעין זה משמש גם בכתר ארם צובה.¹⁰

ספרי אמ"ת ערוכים בכתר ובשאר כתבי היד בצורת שירה ויש רווח באמצע כל שורה. מהדורות תנ"ך רבות התעלמו מדרכם של כתבי היד וסידרו את פסוקי אמ"ת ברצף, ואילו במהדורת כתר ירושלים אומצה מתכונת כתבי היד.¹¹ במובן מסוים, צורת עיצובם של ספרי אמ"ת במהדורה זו עולה אף על זו של כתבי היד ובכללם הכתר. שכן המסורה אינה קובעת את מקום הרווחים המחלקים את השורות, וכל סופר היה רשאי לחלק את השורות כרצונו. במקרים רבים נקבעו הרווח באמצע השורה והתיבה שבסופה באופן שאינו מתאים לחלוקה התחבירית של הפסוקים ולטעמי המקרא. גרמו לכך סיבות טכניות שונות, וייתכן שחסו הסופרים על חומר הכתיבה היקר ולא רצו להניח רווח גדול באמצע השורה. במהדורתנו נקבעה חלוקתה של כל שורה בהתאם לדרך החלוקה של טעמי המקרא,¹² ולשם כך נדפסו ספרי אמ"ת בטורים רחבים, טור אחד בכל עמוד.

3. בחינה מחודשת של פרטי הנוסח

כאמור, מהדורת כתר ירושלים מבוססת בעיקרה על המהדורה שקדמה לה, מהדורת חורב, והוגהה על פיה. הכרעות הנוסח של ברויאר לא נבדקו מחדש באופן שיטתי, שהרי הכרעות אלה מבוססות על היקף עצום של נתוני כתיב, ניקוד, טעמים והערות מסורה, שנבדקו בכתבי יד של המקרא, בדפוס מקראות גדולות ובמקורות מסורה שונים. מפעל זה נעשה במשך שנים רבות, ולא ניתן לבדוק מחדש באופן ישיר בזמן קצר.

10. סופר הכתר נהג כך רק בתחתית הטור, אך כתבי יד אחרים סימנו סימן מילוי גם בשורה ריקה הבאה בראש טור. ראה עופר, עמ' 95.

11. בעניין זה נבדלת מהדורת כתר ירושלים משתי המהדורות הקודמות שההדיר ברויאר. במהדורת מוסד הרב קוק חולקו הפסוקים לצלעות, ובאמצע כל שורה בא רווח המחלק את השורה בהתאם לטעמי המקרא. אולם קו סופי השורות אינו מיושר, וממילא אין צורת הכתיבה הזאת מתאימה להלכה משום שנוצרים בה רווחים הנחשבים כביכול לפרשה פתוחה. סיבה זו הביאה את ברויאר להדפיס ברצף את ספרי אמ"ת (פרט לכותרות) במהדורת חורב. במהדורת כתר ירושלים נפתרה בעיית העיצוב על ידי הגדלת רווחו של כל טור. "מחירו" של הפתרון הזה הוא הרווחים הגדולים יחסית באמצע השורה, המקשים לעתים על הקורא לעבור מן הצלע הימנית להמשכה בצלע השמאלית. וראה מ' ברויאר, "שלוש מהדורות מקרא", לשוננו סד (תשס"ב), עמ' 33-50.

12. אין הדברים אמורים בכותרות מזמורי תהלים. המסורה קובעת בפירוט את דרך כתיבת הכותרות ומייחסת לרווחים שבין המזמורים ולרווח שבין הכותרות וגוף המזמור דין של פרשיות פתוחות וסתומות. במקומות אלה מהדורתנו הולכת אחר הכתר. על כתיבת השורות וספרי אמ"ת ראה גם ברויאר, כתר, עמ' 149-189.

עם זאת, לא הסתפקנו בהעתקה בלבד מן המהדורה הקודמת, וחיפשנו דרכים יעילות לבדוק ולאמת את הנוסח שנקבע במהדורת חורב ולאחר טעויות שאולי נפלו בו. הדבר נעשה באמצעות השוואה לשתי מהדורות מקרא אחרות: מהדורת "מקראות גדולות הכתר" של אוניברסיטת בראזילין ומהדורת התנ"ך העברי-אנגלי של JPS (Jewish Publication Society) שיצאה לאור לאחרונה בארצות הברית (פילדלפיה 1999).

מהדורת "מקראות גדולות הכתר" מבוססת על כתר ארם צובה, ובינה ובין טיוטת הנוסח של כתר ירושלים נערכה הגהת השוואה. הגהה זו נערכה ברוב ספרי נביאים וכתובים, במקומות הכלולים בחלקי כתר ארם צובה המצויים בידינו.¹³ בעזרת ההשוואה הזאת נמצא מקום אחד שהוחלט לשנות בו אות אחת ומקום אחר שהוחלט להוסיף בו דגש.¹⁴ בכמה מקומות נחלקו המהדירים בקביעה אם יש בכתר געיה במקום מסוים או אין בו געיה. המקרים האלה נבדקו בתצלום הכתר ואף בכתר גופו, ובחלקם נמצא שיש צורך לשנות את סוג הגעיה שנקבעה במהדורת חורב (מגעיה קצרה לארוכה או להפך).¹⁵ שינויים אלה מפורטים בנספח א שבסוף המאמר.

מהדורת JPS הושוותה למהדורתנו באמצעות מחשב.¹⁶ מהדורה זו מבוססת על כ"י לנינגרד (ל), ועל כן יש תועלת בהשוואת הגעיות בינה למהדורת ברויאר בחלקי המקרא שהכתר אינו נמצא בהם, ונוסח הגעיות של ברויאר מבוסס בעיקרו על כ"י ל. נמצאו כמה מקומות שהמהדירים נחלקו בהם בשאלה אם יש געיה בכתב היד במקום מסוים או אין בו געיה. בחלק מן המקרים האלה קשה להכריע על סמך מהדורות הצילום של כ"י ל. בסופו של דבר שונתה הכרעתו של ברויאר בעניין הגעיה במקום אחד (במ' ז, פה; ראה נספח א, מקרה 1).

חשיבות רבה נודעת דווקא למסקנה השלילית שעלתה משתי ההשוואות האלה: פרט למקומות בודדים שנזכרו לעיל, לא עלה ממצא שהצריך שינוי באותיות, בניקוד או בטעמים בנוסח שקבע ברויאר במהדורתו.¹⁷ במקומות שסטה בהם

13. בספרי המקרא שטרם יצאו לאור בדפוס באותה עת נערכה ההשוואה על יסוד הנוסח הכלול בתקליטור "מקראות גדולות הכתר", תשנ"ח. המגיה היה מודע, כמובן, להבדלי השיטה בין כהן (מהדיר "מקראות גדולות הכתר") ובין ברויאר.

14. ש"ב ז, כב: בכל במקום ככל; ש"א כג, יז: למ"ד דגושה במילה לך. שני המקרים האלה יידונו בפירוט להלן.

15. במהדורת כתר ירושלים (ובמהדורת חורב) געיה ארוכה מציינת געיה המצויה בכתב היד, וגעיה קצרה היא געיה שנוספה על פי חוקי הגעיות הקלות הנוהגים במהדורות התנ"ך הנפוצות.

16. למען הדיוק: המצע המגנטי של המהדורה האחת הושווה לזה של הברתה. את ההשוואה ערך מר דניאל ווייסמאן, איש המחשבים שפיתח את תוכנת "פג" שבעזרתה נדפסה מהדורתנו ומהדורת JPS. על ההגהה הממוחשבת ותוצאותיה ראה להלן, 10§.

17. דוק: שתי ההגהות הנזכרות הביאו לביעור עשרות רבות של טעויות שהיו בדפי ההגהה של מהדורתנו. אולם טעויות אלה אינן נמצאות בתנ"ך חורב, ועל כן ניתן היה עקרונית לאתן גם

ברויאר ממה שנמצא בכתר ארם צובה הוא עשה זאת מדעת ועל פי השיקולים שתיעד במפורש.

בכמה מקומות נבדקה מחדש הכרעת הנוסח של ברויאר, ובכמה מהם הוחלט לשנותה במהדורתנו. אלה הם מקרים של ספק שברויאר התלבט בהם, ובכמה מהם ביקש הוא עצמו לשקול מחדש את ההכרעה. בשל חשיבותם נדון בהם בפירוט אחד לאחד.

4. נוסח האותיות של המהדורה

בסעיף זה יידונו חמש מילים במקרא שנוסח האותיות בהן טעון דיון. בארבע מהן נוסח מהדורתנו שונה מנוסח מהדורת חורב.

שתי המילים הראשונות הנדונות פה הן מן המקומות שבהם הכריע ברויאר במהדורות התנ"ך שלו בניגוד לכתר ארם צובה. ברויאר הכריע כך בעניינים הנוגעים לכתב רק בארבעה מקומות במקרא כולו: תמרת (מל"א ו, כט; בכתר: ותמרות); אשוב (יר' לג, כו – צורת כתיב; בכתר: אשיב); ונודד (נח' ג, יז; בכתר: ונדד); לבנימיני (דה"א כז, יב – צורת כתיב; בכתר: לבנימיני).¹⁸ בשתי הדוגמות הראשונות כתיב הכתר נסתר במפורש על ידי הערת מסורה בגוף הכתר, במקרה השלישי כתיב הכתר מנוגד לכתב יד אחרים ולהערת מסורה, וברביעי – הכתיב מנוגד לכתב יד אחרים.

באמצעות הגהות נוספות מול מהדורת חורב. במהלך ההגהה נמצאו במהדורת חורב כשלושים טעויות, ורשימה מלאה שלהן באה בנספח ב בסוף המאמר. רוב הטעויות האלה הן טעויות ברורות, שמי שבקיא בנוסח המקרא ובכללי ניקודו יכול לעמוד עליהן גם בלא השוואה לטופס אחר.

18. בארבעה מקומות נוספים הכריע ברויאר בניגוד לנוסח האותיות של הכתר, אולם נוסח זה של הכתר אינו ודאי: ישנה (מל"א ג, כ; בכתר: ישינה?); מרימיו (יש' י, טו; בכתר: מרימיו?); אהוד (דה"א ח, ו; בכתר: אהוד?); אולם נוסח זה מנוגד למסורה שהובאה שם; בכל (דה"א יז, כ; בכתר: פכל?). במקום אחד (דה"א כח, יח) נמחקה בכתר המילה ואת שלא כראוי, אולם תיקון זה נראה מאוחר ואין לייחסו למסרן הכתר. בחלקי הכתר החסרים יש עדות על שלושה מקומות בתורה שכתב הכתר בהם אינו מתאים למסורה, ונוסח זה לא אומץ במהדורות ברויאר (ראה 'עופר', 'כתר ארם צובה לאור רשימותיו של מ"ד קאסטור', ספנות ס"ח ד (ט), תשמ"ט, עמ' 311-312). בשלבים מוקדמים של עבודתו סבר ברויאר לכתוב בניגוד לכתר במקומות נוספים אולם אחר כך חזר בו, ובכל מהדורות התנ"ך שהוציא לאור נקבע הכתיב בהתאם לכתר. בספרו (ברויאר, כתר, עמ' 140) הכריע ברויאר לכתוב בניגוד לכתר בשלושה מקומות נוספים: העמקו (יר' מט, ח; בכתר: העמיקו), בבאה (יה' כד, כד; בכתר: בבואה), והגלתי (עמ' ה, כז; בכתר: והגליתי). במהדורת דעת מקרא איוב, שיצאה לאור בשנת תשל"ל, הכריע בניגוד לכתר בשבעה מקומות: איוב ו, כו; כ, ח; כא, כד; כב, כד; כז, טו; ל, יג; לד, לו (ראה במדור הנוסח ומקורותיו שם), אולם בעת שקבע כך טרם עיין בכמה מכתבי היד שהשתמש בהם מאוחר יותר.

בעקבות בדיקות שערכנו ירד מספר המקומות האלה לשניים בלבד: במקום אחד נמצא שיש מקום להכריע בנוסח הכתר (ונדד), ובמקום אחר (ותמרת) נמצא שהמסרן תיקן כראוי והכתיב המצוי כיום בכתר אינו מעשה ידיו.

4.1 נחום ג, יז – ונודד או ונדד?

נוסח הכתר: ונדד חסר. ברויאר הכריע במהדורתו ונודד מלא, על פי כתבי היד ל, ק, ש מהדורת ד והערת מסורה מ"ק-ק: ל' ומל'. במכתב לרב ברויאר מיום י"ט באייר תשנ"ט טען הרב דוד יצחקי מבני ברק כי מצא כתבי יד רבים שגרסתם כגורת הכתר. ברויאר מסר לנו את המכתב ואמר כי הוא מסתפק כיצד יש להכריע.

בבדיקה נמצאו עשרה כתבי יד שנוסחם כנוסח הכתר, חלקם כתבי יד קדומים ומדויקים. כמו כן נמצאה הערת מסורה התומכת בנוסח הכתר (כתיב חסר). כנגד זה נמצאו עוד שני כתבי יד שנוסחם מנוגד לכתר (כתיב מלא). סיכומו של דבר הוא שרוב כתבי היד שנבדקו תומכים בנוסח הכתר ובכל גרסה תומכת הערת מסורה, ולפיכך הוכרע בנוסח הכתר.¹⁹

4.2 מלכים א ו, כט: ותמרת או ותמרות?

נוסח הכתר במקום זה הוא ותמרות, בכתיב מלא. כתיב זה תמוה ביותר: לא זו בלבד שהוא מנוגד לנוסח כתבי היד החשובים (ל, ק, ד), הוא גם עומד בסתירה להערת מסורה גדולה הבאה בכתר באותו עמוד שבו באה המילה, בראש הטור שבו היא מופיעה: "התמרות ב' כת' כן. וירד על הכרובים ועל התמרות (מל"א ו, לב) וקלע כרובים ותמרות (מל"א ו, לה)". הערת המסורה עוסקת בכל הלישנא' של תמרות (שהרי שתי ההיקריות הכלולות בה הן ותמרות, ותמרות), ואין היא כוללת את ההיקרות שבפסוקנו, ומכאן שהכתיב חסר על פי המסורה. סתירה בין כתיב הכתר ובין הערת מסורה באותו עמוד אינה מצויה בכתר בשום מקום אחר. ברויאר

19. ואלה כתבי היד הגורסים ונדד חסר, כנוסח הכתר: כ"י נ (ניו יורק, אדלר 346, JTS 232, נביאים אחרונים, מאה י, ס' 23658). בכתב היד הזה באה הערת מסורה קטנה: "ל' וחס"; כ"י 26 ("יבין הגדירו 'קרוב מאוד לכתר" [שמעתי מפי דוד לייאנס]. נוסח כתב היד הזה היה ונודד מלא, ותוקן כנראה לכתב חסר, וגם כתיב הפסוק בהערת המסורה המצטטת אותו תוקן); כ"י 30 (בדיקה של מדגם הראתה שכתבו מדויק למדי); כ"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית, Evr II B 1147 (תרי עשר, ס' 63116); כ"י פריז, הספרייה הלאומית 1-3 (תרי עשר צולם בראש הכתובים, ס' 26703); כ"י מרירד 6-26 (ספרד, המאה הי"ג או הי"ד, ס' 10470); כ"י המוזאון הבריטי Add. 15250 (ס' 4945); כ"י וטיקן 468 (ס' 487); כ"י סנקט פטרבורג, האקדמיה למדעים D67 (ס' 67960); וכ"י פרמה 2668 (782) מדרום צרפת שהיה לפני בעל מנחת שי (ס' 14299). לעומת אלה, כתבי היד הגורסים ונודד מלא הם ל, ק, ש1, ד (ברויאר, כתר, עמ' 97); 311; ששון 82 (ס' 23497). בשל תקלה נותר בהדפסה הראשונה של כתר ירושלים הכתיב המלא ונודד, ורק מן ההדפסה השנייה ואילך נקבע הכתיב החסר ונדד.

הכריע במהדורותיו לטובת הכתיב החסר, על פי ל, ק, ד ועל פי הערת המסורה של הכתר (ברויאר, כתר, עמ' 97, 140).

עיון במהדורת הצילום של הכתר²⁰ אינו יכול להועיל הרבה. המילה עצמה ומילים רבות סביבה מטושטשות מחמת התפוררות הדיו במשך השנים. אולם בבדיקה של הכתר במקור עולה פתרון לבעיה. ככל הנראה עברו על המילה שלושה שלבים: בשלב הראשון כתב הסופר את המילה בכתיב מלא, ותמורת. בשלב השני תוקן הכתיב ממלא לחסר. כדי לבצע את התיקון הזה גירד המתקן את רגלה הימנית של האות תי"ו (שבסוף המילה) וחיבר את גגה של האות עם האות וי"ו שלפניה. נראה שתיקון זה הוא תיקונו של המסרן, ובעת שתיקן את המילה רשם בראש הטור את הערת המסורה הגדולה המורה על הכתיב החסר של המילה. השלב השלישי אירע לאחר זמן רב. במשך השנים דחה הדיו בעמוד והתפורר, ואז בא מישהו והעביר קולמוס על כמה אותיות מחוקות בעמוד. הוא זיהה את הרגל המחוקה של האות תי"ו וסבר בטעות כי הדיו דתה וטעונה תיקון, ולפיכך החזיר לאות תי"ו את רגלה המחוקה. בכך שחזר למעשה את הכתיב המקורי, השגוי, של המילה.

נמצא אפוא שהכתיב שקבע מסרן הכתר במקום זה הוא הכתיב החסר, והוא מתאים להערת המסורה ולכתיב היד. אוסיף ואומר כי ייבין עמד על התהליך המתואר פה ותיאר אותו בלשון קצרה.²¹

4.3 זכריה ט, טו: פְּזוּיָה או פְּזוּיָה?

הכתר לא שרד במקום זה. ברויאר הכריע לכתוב חסר על פי ק, ש1, ד ובניגוד לנוסח ל (ברויאר, כתר, עמ' 105, 325). אולם אחר כך מצא שתי הערות מסורה התומכות בכתיב המלא, וביקש שנבדוק מחדש את הכתיב במקום זה. לאחר בדיקה רחבה יותר נמצאו ארבעה כתיבי יד שבהם הכתיב מלא וכנגדם שישה שבהם הכתיב חסר. אולם בארבעה מקומות נמצאה הערת מסורה התומכת בכתיב המלא ואין כנגדה הערת מסורה אחרת. לפיכך ראוי ללכת אחר הערות המסורה האלה ומיעוט כתיבי היד ולקבוע כתיב מלא.²²

20. כתר ארם צובא, מסרו וניקדו ר' אהרון בן-אשר, זכה לעסוק במלאכת הקודש של הוצאתו לאור משה גושן-גוטשטיין, ירושלים תשל"ו.

21. ייבין, "כתבי-יד קרוב מאוד לכתר ארם-צובה, נמצא בבית-הכנסת הקראי בקאהיר (ק1)", עיוני מקרא ופרשנות, ג, ספר זיכרון למשה גושן-גוטשטיין, המתגן תשנ"ג, עמ' 170: "בא נראה: וְתַמְרוֹת, אך זו העברה בקולמוס, והנוסח כנראה: וְתַמְרוֹת".

22. ואלה כתיבי היד הגורסים כזויות מלא: ל; 18 (לדברי ייבין אינו מדויק כלל); 19; ששון 82 (ס' 23497). הערת מסורה קטנה מוסרת על שתי היקרויות של המילה כזויות, האחת בכתיב מלא והאחרת בכתיב חסר. הכתיב החסר הוא בתה' קמד, יב, והכתיב המלא בפסוקנו. הערה זו נמצאת במקומות האלה: מ"ק-ד כאן; מ"ק-ש בתהלים; מ"ק-26 ("קרוב מאוד לכתר") בתהלים; מ"ק-18 כאן. לעומת אלה, כתיבי היד הגורסים כזויות חסר הם: ק; ש1; ששון 508

4.4 קהלת ט, יא: לַגְּבֹרִים או לַגְּבֹרִים?

גם מקום זה לא שרד בכתר. כתבי היד חלוקים בו ועד כה לא נמצאה כל הערת מסורה המכריעה בשאלה. לא נותר אלא ללכת אחר רוב כתיבי היד המשובחים. ברויאר הכריע לטובת הכתיב המלא במהדורת מוסד הרב קוק ולטובת הכתיב החסר במהדורת חורב. כמאמרו ב"לשונונו" הביא ברויאר את המקום הזה בין המחלוקות השקולות שקשה להכריע בהן.²³ בעקבות דבריו אלה בדק מר רפאל זר תצלומים של כתיבי יד נוספים וכתב לברויאר כי ארבעה כתיבי יד נוספים תומכים בכתיב המלא. לאחר בדיקה נוספת שערכנו נמצאו בסך הכול תשעה כתיבי יד התומכים בכתיב המלא לעומת חמישה התומכים בכתיב החסר, ולפיכך הוכרע במהדורה ללכת אחר הרוב.²⁴

4.5 שמואל ב ז, כב: פְּכָל או פְּכָל?

נוסח הכתר במקום זה אינו ברור בתצלום וניכר שחלו שינויים בגוף כתב היד. בשולי הדף נרשמה פה הערת מסורה קטנה הדנה בעניין: "בספר מוגה בכל אשר".²⁵ הערה זו יוצאת דופן משתי בחינות: ראשית, זו הערה הדנה בגרסאות שונות במקרא, בניגוד בולט למנהגו של מסרן הכתר להכריע הכרעות נוסח באופן חד-משמעי ובלי להעיר על שיטות חולקות. שנית, הערת המסורה המיוחדת הזאת נמחקה בדרך מיוחדת, בקווים אנכיים ולא בגירוד כנהוג במקומות אחרים. ניכר כי המסרן עצמו התלבט מה הנוסח הראוי במקום זה ושינה את הכרעתו, אולי יותר מפעם אחת.

(ס' 8891); פריז 3 (ס' 26703); סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית, Eyr II B 1150 (ס' 63114); וכן ד (דפוס מקראות גדולות).

23. ברויאר, ספקות, עמ' 294.

24. בהכרעה מעין זאת ראוי "לשקול" את כתיבי היד ולא למנותם בלבד. כתיבי יד שנבדקו ונמצאו מדויקים בכתיבם, משקל עדותם גדול יותר מכתבי יד שנמצאו מדויקים פחות (ראה גם ע' ארליך, "חישוכים הסתברותיים וכתבי בספרי נביאים", טקסטוס 12 [תשמ"ה], עמ' לג-מא). ברויאר בדק את מידת הדיוק של א, ל, ש1, ד, ק² (ברויאר, כתר, עמ' 139-145; ברויאר, ספקות, עמ' 292). גם כמה מכתבי היד המפורטים להלן נבדקו באופן מדגמי והממצא מובא בסוגריים. ואלה כתיבי היד הגורסים לגבורים מלא: ל; ג (לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 9879 המאה העשירית בקירוב); 6; 12; 13; 26; ש2 (ששון 82); פריז, הספרייה הלאומית 3 (נכתב בשנת 1286); וכן ד (דפוס מקראות גדולות). בבדיקת מדגם כתיב לא גדול נמצא כי 6, 12 מדויקים בכתיבם לפחות כמו ל; 13 מדויק כמו ל, ושמה קצת פחות. 26 הוגדר בפי ייבין "קרוב מאוד לכתר". ואלה כתיבי היד הגורסים לגבורים חסר: ק²; 13; קהיר גוטהייל 13 (משנת 1028, הכתיב אינו מדויק); ששון 508; ש2 (ששון 82). ברויאר העיר (במכתבו אליי) כי "המשקל 'המצטבר' של ק² וב1 איננו חזק במיוחד. שניהם תימנים, ולפעמים יש ביניהם זהות חשודה".

25. הערת המסורה ברורה לחלוטין בגוף הכתר, אף שנמחקה בקווים אנכיים. במהדורת התצלום קשה לקרוא את שתי המילים האחרונות.

בדיקה מדוקדקת בכתר הובילה להערכה שהיו פה שלושה שלבים: ראשית נכתב ככל בכ"ף. אחר כך תוקן הנוסח לבכל, בבי"ת, ונרשמה הערת המסורה. בשלב השלישי גורד זנב הבי"ת ונמחקה הערת המסורה בקווים. הערת המסורה נכתבה כנראה בידי המסרן, ולפיכך הוא שהכריע (בשלב השני) לכתוב בכל. השלב השלישי נעשה כנראה בידי אחר. אם נכון התהליך המוצע פה, ראוי לקבוע כי נוסח הכתר הוא בכל.

הנוסח בכל מתאים גם לכתבי יד אחרים ולהערות מסורה. כך הנוסח בכתבי היד ל, ק, ש, ל11, ק1. בשני האחרונים, שייבין הגדירים "קרובים מאוד לכתר", יש גם הערות מסורה התומכות בנוסח הזה. מ"ק-ל11: "בכל, בספ' מוגי"; מ"ק-ק1: "בכל, יפ"; מ"ג-ק1: "בכל אשר שמענו באזנינו דשמאל וחבירו דדברי הימים בכל אשר יפ". הערת מסורה תומכת באה גם במ"ג-ל26 יש' טז, יד: "בכל ה' מטע' והבטת צר מעון (שמ"א ב, לב) בכל אשר שמענו (שמ"ב ז, כב) וחברו (דה"א יז, כ) ישמרן (מל"ב כא, ח [נוסחנו: ככל?]; יח' מד, כד (? ונקלה כבוד מאב (יש' טז, יד)). גם כתב היד הזה הוגדר בפי ייבין "קרוב מאוד לכתר".

5. הכרעות ניקוד בניגוד לכתר

בשני מקומות הכרענו בניגוד לכתר ארס צובה ובניגוד להכרעה שנתקבלה במהדורת חורב.

5.1 שמואל א כג, יז: אֶהְיֶה־לָךְ

בכתר ארס צובה אין געיה באות אל"ף, ובאות למ"ד בא דגש (דחיק). הדבר אומת בבדיקה בגוף הכתר ואין בו כל ספק. גם בכתבי היד ל, ק, ש1 וכן בדפוס (ד) יש דגש באות למ"ד, אולם בהם יש געיה באות אל"ף.

נוסח הכתר פה קשה. הסביר ברויאר: בניגוד כגון "יְהִי־הַבָּן" (ל, דב' טו, ד), "יְהִי־הַשָּׁמַיִם" (א, דה"ב לג, ד) באה באות יו"ד הראשונה געיה כבדה סדירה. הגעיה הזאת דחתה את הגעיה הקלה שהייתה ראויה לבוא באות יו"ד השנייה, וכתוצאה מכך נתאפשר הדגש של הדחיק. אם אין געיה כבדה באה בראש הצירוף הזה, הרי געיה קלה ראויה לבוא באות יו"ד השנייה, וממילא הדחיק אינו יכול לבוא. משום כך הציע ברויאר לדחות את נוסח א ולקבל במקומו את נוסח ל, ק, ש1, ד, דהיינו געיה כבדה סדירה באות אל"ף (המסומנת כגעיה ארוכה) ודגש באות למ"ד.²⁶ ראוי לציין

26. ברויאר כותב כי בתצלום הכתר שבידו יש רק רמז קל לדגש באות למ"ד, ומשום כך הניח כדבר מוכן מאליו שאין שם דגש או שהדגש נמחק, ועל כן קבע בשתי מהדורות התנ"ך שלו אֶהְיֶה־לָךְ, בלא געיה באות אל"ף ובלא דגש באות למ"ד (ובגעיה קלה באות יו"ד). מוזר לראות כי בספר שמואל במהדורת דעת מקרא התקבל נוסח ל, ק, ש1, ד, בניגוד לאמור במדור "הנוסח ומקורותיו" שבראש אותו הכרך.

כי יש עדויות רבות למחלוקות ולהתלבטויות של בעלי המסורה האחרונים בפסוקנו ובפסוקים דומים.²⁷

5.2 שמואל ב כב, מ: מַתְּוָרְנִי - זִי"ן דגושה או רפויה?

בכתר ארס צובה האות זי"ן דגושה. אולם בכתבי יד רבים אין הדגש הזה בא: ל, ק, ק2, ש - ובמיוחד ק1 המוגדר "קרוב מאוד לכתר". ייבין מציין זאת ומחווה דעתו: "מסתבר שבק1 הניקוד נכון יותר".²⁸ על יסוד הנתונים האלה הוחלט לבטל את הדגש.

6. שינויים בגעיות

6.1 תהלים קמח, ב2: תִּלְלוּהוּ - למ"ד ראשונה בשווא נע או נח?

תיבת תִּלְלוּהוּ באה שמונה פעמים בתהלים כרביע מוגרש - כולן במזמורים קמח וקנ. חמש פעמים באה בכתר ארס צובה געיה באות ה"א וחטף פתח באות למ"ד (קמח, פסוקים א, ג; קנ, פסוקים א, ד, ה); פעמיים אין געיה אך האות למ"ד מנוקדת בחטף פתח (קנ, ב, ג), ורק בפסוקנו אין געיה ואין חטף. ייבין, המביא נתונים אלה בספרו (ייבין, כתר, עמ' 43), מציין כי בתחילה סומן חטף באות למ"ד ותוקן לשווא, וייתכן שהייתה גם געיה באות ה"א והיא נמחקה. במקרה זה מתעורר קושי עקרוני: געיית הדומות היא געיית רשות²⁹ וגם סימון

27. באשר לפסוקנו נמסר בספר החילופים כי בן אשר ובן נפתלי נחלקו אם יש געיה באות אל"ף. לדעת בן אשר אין בה געיה, ולדעת בן נפתלי יש בה געיה. אולם אחד מכתבי היד הופך את החילוף, ודווקא לספר שמואל לא היו לעיני המהדיר כתבי יד משובחים של ספר החילופים (ראה: א' ליפשיץ [מהדיר], ספר החילופים, ירושלים תשכ"ה, עמ' כז וכרשימת כתבי היד שם, עמ' 22-27). ספר החילופים מעיד גם כי בן אשר חזר בו באחרית ימיו ממה שסבר בתחילת שנותיו בקריאת הצירוף יְהִי־הַלָּךְ שבעשרת הדיברות (שמ' כ, ב, על פי הטעם העליון): בצעירותו הטעים געיה באות יו"ד הראשונה ובזקנתו הטעים געיה באות יו"ד השנייה. גם פה יש עדות הפוכה באחד מכתבי היד (ספר החילופים, עמ' יא-יב). המסורה הגדולה של כ"י ש מוסרת על מחלוקת בין "המלמד", היינו בן אשר, ובין בן נפתלי בקריאת הצירוף יְהִי־הַלָּעַם (בר' מח, יט). לפי בן אשר יש דגש באות למ"ד ולפי בן נפתלי אין דגש. לדעת ברויאר, בכל המחלוקות האלה יש תלות מוחלטת בין הדגש ובין הגעיה בתחילת הצירוף; לעולם לדעת מי שיש געיה יש דגש ולדעת מי שאין געיה אין דגש, ולהפך. אולם בכתבי היד יש גם ניקודים מעורבים, כגון ש1 המטעים יְהִי־הַלָּעַם כגעיה באות יו"ד השנייה ובדגש באות למ"ד, וכגון ב המטעים בעשרת הדיברות שבספר שמות יְהִי־הַלָּךְ כגעיה באות יו"ד הראשונה ובלא דגש (וראה ייבין, כתר, עמ' 57, 106).

28. ייבין (הערה 21 לעיל), עמ' 175. גם בדפוס מקראות גדולות הדגש אינו בא. ברויאר, נספח "הנוסח ומקורותיו" (ראה הערה 1 לעיל), כתב: א2, כלומר פקפק אם הדגש אמנם בא בכתר. בתצלום הוא נראה בכיור (אולם לא בדקנו את הכתר במקורו במקום זה).

29. ברויאר, טעמי המקרא, עמ' 201.

החטף באותיות הדומות אינו סדיר.³⁰ האם התכוון מסרן הכתר להורות כי השווא במילה זו הוא נח, בניגוד לשבעת השוואים הבאים במילה זהה ובהטעמה זהה? לא נמצא כל סמך להבחנה כזאת בכתבי יד אחרים או בהערת מסורה. יתר על כן, כ"י ל מסמן געיה במקום זה, ומכאן שלדעתו השווא נע. קשה להניח כי מסרן הכתר חולק עליו, ומסתבר כי אין פה אלא חוסר הקפדה מצדו של המסרן בדברים שסימונם אינו אלא רשות.

במהדורותיו של ברויאר נעותו של שווא הדומות מסומנת בדרך כלל בגעיה. געיה זו היא ארוכה אם היא באה בכתב היד וקצרה כאשר בכתב היד אין געיה אך יש חטף המורה על נעות השווא (ראה דבריו של ברויאר בסוף מהדורת מוסד הרב קוק, עמ' תו-תז). לאור השיקול שפורט לעיל הוחלט לסמן געיה קצרה גם בתיבתנו, כדי שלא יבין הקורא שיש להגות אותה באופן שונה מחברותיה.

6.2 תיקון רישום הגעיות על פי הכתר

בעשרה מקומות תוקן סימון לא מדויק של געיה; ברובם הוחלפה געיה קצרה בארוכה או להפך לאור בדיקה מחודשת של כתב היד. לשם אימות נבדק כתר ארם צובה במקורו (בשמונה מקרים). ראה נספח א להלן.

7. מקומות שנבדק הכתר במקורו מחמת ספק ואושר נוסח ברויאר

במקומות שלהלן התעורר ספק בנכונות הנוסח שנקבע במהדורת חורב, אולם לאחר בדיקה הוחלט לקיים את הנוסח הזה.³¹ לבירור כמה מן הספקות לא היה די במהדורת הצילום של הכתר, ובדיעבד התברר כי לפעמים התצלום מטעה ומשקף כביכול סימנים שאינם נמצאים במקור.³² תיעוד הבדיקות האלה חשוב משום שהספק עלול לשוב ולעלות אצל העוסקים בבירור נוסח המקרא.

1. יהו' ד, י: וְעֵבְרוּ – באות וי"ו הייתה געיה כבדה ונמחקה כנראה מאליה (גם בכ"י ל, ק יש געיה).

2. יהו' יד, ז: עַם־לְבָבִי – בתצלום נראית כעין געיית שווא באות למ"ד, אולם בדיקה במקור מוכיחה שאין פה אלא לכלוך.

3. שופ' יט, טז: מִן־הַשָּׁהָה – בדיקה במקור מראה כי אין געיה באות מ"ם.

30. ייבין, כתר, עמ' 41 ואילך.

31. ברוב המקרים התעורר הספק בנוסח הכתר מכיוון שנמצא ניגוד בין מהדורת חורב ובין מהדורת "מקראות גדולות הכתר".

32. אציין כאן חמישה מקומות בולטים שבהם מהדורת הצילום מטעה את המעיין בה. במילים עַם־לְבָבִי (יהו' יד, ז) נראית בתצלום געיית שווא באות למ"ד; במילים מִן־הַשָּׁהָה (שופ' יט, טז) נראית געיה דקה באות מ"ם; בין המילים תַּמִּימֵי דָרֶךְ (מש' יא, כ) נראה מקף; במילה בכל (דה"א כח, כא) נראה דגש באות ביי"ת. כל הסימנים האלה אינם קיימים בפועל בכתר, ולהפך: במילה אוצרות (דה"ב כה, כד) יש בכתר געיה באות אל"ף ואין היא נראית בתצלום.

4. שמ"א ז, יא: וַיִּדְרֹפוּ – בדיקה במקור מורה כי הייתה געיה כבדה באות וי"ו (וכך גם בכ"י ל, ק, ד). מקום הגעיה אופל, אך צורתה ניכרת.

5. שמ"א ח, יט: יְהִיָּה – הכתר נפגע פה, החיריק והשווא אינם נראים כלל, ואין ניתן לדעת אם הייתה געיה באות יו"ד. לפיכך סומנה באות יו"ד געיה קצרה.

6. מל"א כ, מ: מִלְּךָ – בדיקה במקור מראה כי אין געיה באות מ"ם.³³

7. יש' ח, כב: וַחֲשָׁכָה – בדיקה במקור מראה כי יש געיה קלה באות וי"ו.

8. יש' יד, ב: בֵּית – ספק אם הייתה געיה באות ביי"ת. בין שתי המילים ה' לעבדים שבשורה הבאה יש גרד גדול. הצירי של האות ביי"ת נכתב על הגרד ומשמאלו יש שרידי סימן מעין ^ העולה על האות ביי"ת. הגעיה באה בכ"י ל, ד (בכ"י ק אי־אפשר לקבוע על פי התצלום אם יש געיה), והיא מתאימה לכללי געיית התנועה הגדולה בהברה סגורה (ברויאר, טעמי המקרא, עמ' 176). לפיכך סומנה געיה ארוכה.

9. יש' נד, ד: תַּפְלָמִי – בדיקה במקור מראה כי אין געיה באות כ"ף.

10. תה' קד, ז: רַעַמָּךְ – בדיקה במקור מראה כי אין געיה באות רי"ש.

11. איוב מ, כו: לַחֲיוֹ – בדיקה במקור מראה כי אין געיה באות למ"ד.

12. מש' יא, כ: תַּמִּימֵי דָרֶךְ – בדיקה במקור מראה כי אין מקף בין המילים.

13. שה"ש ב, ח: קול דודי – לפני המילים האלה בא רווח קטן שאינו עולה על שתי אותיות, ויש מקום להסתפק אם יש בו כדי פרשה. דוד יצחקי שאל את ברויאר (במכתבו מיום י"ט באייר תשנ"ט) מדוע הכריע שיש פה סתומה, והלוא רווח קטן כזה ניתן למצוא לפעמים בכתר גם באמצע פסוק במקום שוודאי שאין בו פרשה.³⁴ עם זאת מעיד יצחקי כי בדק עשרים כתבי יד, ובכולם מצא רווח פרשה במקום זה. אולם מה הייתה כוונת סופר הכתר?

בבדיקה של גוף הכתר נמצא כי בוצע פה תיקון בכתב היד, ושורה ומחצית השורה נכתבו על המחק. אולם שתי האותיות הראשונות במילה קול לא נכתבו על המחק. נראה כי הסופר הניח תחילה רווח של שלוש אותיות, כדרכו במקום של פרשה סתומה. אחר כך, בעת ההגהה, הבחין המגיה בטעות דילוג כלשהי.³⁵ הוא לא רצה לתלות את המילים החסרות מחוץ לשורה, ועל כן מחק שורה וחצי מן הכתוב וכתבה מחדש בצפיפות. מחמת דוחק המקום צמצם המגיה את רווח הפרשה הסתומה בעת

33. במהדורתנו סומנה כאן געיה קצרה בהתאם לשיטת המהדורה בגעיות קלות. וכך בכמה מקרים נוספים הכלולים ברשימה זו.

34. יצחקי העיר בצדק כי משה יהושע קמחי לא סימן פרשה במקום זה בעת שבדק את הכתר ורשם את פרשיותיו, וייתכן שסבר שאין ברווח הקטן הזה כדי פרשה (י' עופר, "כתר ארם צובה והתנ"ך של ר' שלום שכנא ילין", ספר היוכל לרב מרדכי ברויאר, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 330, מס' 32).

35. ייתכן שהסופר דילג מחמת הדומות על המילים "ההרים מקפץ על" וכתב: "קול דודי הנה זה בא מדלג על הגבעות".

הכתיבה מחדש, וכתב על גבי הרווח את שתי האותיות הראשונות כפסוק. אולם הוא הקפיד שלא לבטל לחלוטין את רווח הפרשה.

מכאן שגם הסופר וגם המגיה הסכימו שיש רווח פרשה שתומה במקום זה. המגיה תיקן פה עניין אחר שאינו קשור ברווח הפרשה. הוא לא התכוון לבטל את הפרשה במקום זה ולא ליצור פה רווח פרשה שלא היה מתחילה (כפי שניתן להעלות על הדעת מבדיקת הכתר במהדורת הצילום).

14. דה"א כה, כא: כָּל־ל - בדיקה במקור מראה כי אין דגש באות ב"ת (אף שבמהדורת הצילום הוא נראה בבירור!).

15. דה"ב כ, ח: וְיִשְׁבְּרוּ־הָ - בדיקה במקור מראה כי בין המילים היה מקף וחלקו הימני גורה. אין זה ברור מה הייתה כוונת המחיקה הזאת, אולם קשה להניח שהתכוון המוחק לבטל את המקף. אין ספק שצריך לבוא מקף במקום זה (כמו בכ"י ל, ש 1), שהרי הוא נמנה במסורה בין המקומות שבא בהם הטעם מאיילא (מ"ג-ד במ' כח, כו), ואף רפיון האות ב"ת מוכיח שאין כאן טיפחא אלא מאיילא.

16. דה"ב כה, כו: אוֹצְרוֹת - בדיקה במקור מראה כי יש געיה באות אל"ף.

17. דה"ב לה, יא: הַפְּתָנִים - בדיקה במקור מראה כי יש געיה באות כ"ף.

8. שיטת סימון הניקוד במילות הכתיב

במקרים של כתיב וקרי נוהגים כתיבי היד לסמן את ניקוד המילה (המייצג, כמובן, את הקרי) בגוף הטקסט, על גבי אותיות הכתיב. גם ברויאר נוהג כך במהדורותיו, והסתייג ממהדורות התנ"ך של גינצבורג, של קורן ושל דותן שסימנו את הניקוד בהערת הקרי שבשוליים ולא בגוף הטקסט.³⁶ סימון הניקוד על גבי אותיות שאינן מתאימות לו מעורר כמה קשיים והתלבטויות, וכבר בקרב נקדני כתבי היד העתיקים נמצאו חילופי שיטות במקרים מסוימים; למשל, איך לנהוג במקרי "קרי ולא כתיב": האם להניח סימני ניקוד בגוף הטקסט במקומה של המילה שאינה נכתבת? הכתר אינו מנקד בדרך כלל, ואילו כ"י ל מנקד. במילים שסדר האותיות בכתב הפוך מזה שבקרי (כגון "האהל כ' הָאֵלָה ק' - מל"א ז, מה), נחלקו כתבי היד אם לסמן את סימני הניקוד באות המתאימה להם (הָאֵלָה) או במקום הראוי להם אך באות אחרת (הָאֵלָה). השיטה הראשונה היא שיטת הכתר, והשנייה - שיטת כ"י ל.³⁷ ברויאר נקט במהדורותיו שיטה הקרובה לזו של כ"י ל ולדפוסים המקובלים.³⁸

גם הדגש והמפיק מעוררים קושי. האם ניתן לסמן דגש באות גרונית או במקום שאין אות בכלל? במהדורות חורב ובכתר ירושלים סומן דגש באות גרונית בתיבת

36. ברויאר, ספקות, עמ' 289-292.

37. ראה ייבין, כתר, עמ' 76-77; I. Yeivin, "The Vocalization of Qere-Kethiv in A", Textus 2 (1962), pp. 146-149.

38. ראה דבריו בעניין זה בסוף מהדורת מוסד הרב קוק, עמ' תא.

בְּעַפְלִים (בְּטָהֳרִים ק'; ש"מ"א ה, ו ועוד), סומן דגש באות המקורית שאינה במקומה בתיבות הָאֵלָה (הָאֵלָה ק'; מל"א ז, מה) וְאוֹצְרוֹת (אוֹצְרוֹת ק'; עז' ח, יז) ולא סומן כלל בתיבות תְּרַצְנָה (תְּרַצְנָה ק'; מש' כג, כו) וַיִּבְחַר (וַיִּבְחַר ק'; קה' ט, ד), שהרי אילו נוקדה האות צד"י בדגש ובשווא והאות ב"ת בדגש ובקיבוץ, הייתה נוצרת סתירה מיניה וביה בין שני הסימנים האלה המורים על קריאתן של שתי אותיות שונות. כמו כן לא סומן דגש בתיבת הַפְּתָנִים (הַפְּתָנִים ק'; מל"ב יב, יב), שהרי האות הראויה לדגש אינה נכתבת ואין אות אחרת נכתבת תחתיה. במהדורות הנוכחות סומן מפיק באות ו"ו בתיבות לְהַשְׁבִּיחַ (לְהַשְׁבִּיחַ ק'; שופ' יט, ג) וַנִּפְּשׂוּ (וַנִּפְּשׂוּ ק'; יר' ב, כד), באות יו"ד בתיבת שִׁמְעִיו (שִׁמְעִיו ק'; מל"ב כא, יב) ובאות אל"ף בתיבת וַפְּשָׂא (וַפְּשָׂא ק'; דני' ה, ח), אך לא סומן מפיק בירמיהו נ, כט שבאה בו המילה לָהּ הנקראת ואינה נכתבת.

יודגש כי בכל המקרים האלה אין כל ספק או מחלוקת כיצד יש לכתוב את המילה וכיצד יש לקרוא אותה. הספק היחיד הוא מהו מנהג הניקוד הראוי כאן, וברויאר, שלא הלך פה בשיתיות אחר כתב יד מסוים, נזקק לקבוע מעין "כללי דקדוק" למצבים בלתי אפשריים כאלה.

בשלושה מקרים נוסח מהדורת כתר ירושלים שונה במקצת מנוסח מהדורת חורב בתחום ניקוד מילות הכתיב:

1. במלכים ב, ב, טז נוקד הַגֵּיאוֹת (אתנח באות ו"ו וחולם משמאלה; הַגֵּיאוֹת ק') וביח' ו, ג נוקד וְלִגְיאוֹת (רביע באות ו"ו וחולם משמאלה). ניקוד זה מבטא את התפיסה שהאות ו"ו באה פה במקום יו"ד החסרה. במהדורת חורב סומן במקום הראשון אתנח באות אל"ף וחולם מעל האות ו"ו.³⁹
2. במלכים ב, ו, כה הכתיב הוא חריונים והקרי דְּבִיזִינִים.⁴⁰ נחלקו כתבי היד בשאלה אם מילה אחת כאן או שתיים: יש הסבורים שהכתיב והקרי הם מילה אחת ויש הסבורים שהם שתי מילים; יש הסבורים שהכתיב מילה אחת והקרי שתיים ויש הסבורים להפך.⁴¹ מן הכתר נראה שסבר כי גם לפי הכתיב וגם לפי הקרי יש שתי מילים, ועם זאת ניכר אצלו רישומן של הדעות האחרות. ראשית, הנקדן לא סימן

39. בכתר יש במילה זו כעין סתירה: החולם בא משמאל לאל"ף, אולם האתנח בא באות ו"ו. גם במילים גיים, צביים יש מקום לספק אם לראות את האות יו"ד הראשונה ככאה במקום ו"ו או שמא יש במילה חולם חסר ואחריו יו"ד בחיריק מלא. ברויאר ניקד צְבִיִּים (בר' יד, פסוקים ב, ח; דב' כט, כב), שהרי הכתיב חסר וצְבִיִּים בא במקרא (בר' י, יב). לעומת זאת ניקד גֵּיִים (בר' כה, כג), בְּגֵיִים (תה' עט, י) ורשם הערת קרי, שהרי הכתיב חסר גֵּיִם אינו בא במקרא כלל. אף הכתר מנקד בדב' כט, כב וצְבִיִּים בלא הערת קרי, ומנקד בתה' עט, י בְּגֵיִים בתוספת הערת קרי: בגוים ק'.

40. בכ"י 1 הכתיב הוא חריונים ביו"ד אחת.

41. ארבע הדעות ומקורותיהן נרשמו אצל ייבין, כתר, עמ' 81; ברויאר, נוסח "הנוסח ומקורותיו" לפסוק זה (ראה הערה 1 לעיל).

מקף בין מילות הכתיב (בהשפעת הדעה שהכתיב מילה אחת או הדעה שהקרי מילה אחת).⁴² שנית: ייבין קרא בכתר את הערת המסורה הקטנה "דב יו[נים] ק", ואילו לדעה שהכתיב והקרי שתי מילים די לסמן הערת קרי על המילה חרי ולמסור "דב קרי".⁴³ ברויאר נהג כשיטת הכתר: לא סימן מקף אחר המילה חרי, ותיבת הקרי שהביא היא דב־יוֹנִים (ולא דב). במהדורת כתר ירושלים נתקבל הנוסח הזה, אולם הסימן המפנה להערת הקרי הוּזוּ מן המילה חרי אל הרווח בין שתי המילים כדי לרמוז שהקרי דב־יוֹנִים ממיר את שתי המילים חרי יונים.

3. באיוב לח, יב נוקד במהדורה יִדְעָתָה שְׁחַר (יִדְעָתָה שְׁחַר ק). הכתר מנוקד פה יִדְעָתָה שְׁחַר, ומבטא בכך את תפיסתה של המסורה שלפיה האות ה"א בסוף המילה הראשונה "שייכת" למילה השנייה ("ג' מילין תיבות' קדמייתא נסבא מן תנינא" – אכלה ואכלה, מהדורת פרנסדורף, סעיף 101). אולם הכתר אינו נוהג כך ביח' מב, ט, ומנוקד ומִתְחַתָּה לְשָׁכוֹת⁴⁴ (ומִתְחַתָּה הַלְשָׁכוֹת קרי). שיטת הניקוד הזאת, המתיחסת לכל מילה בפני עצמה, היא הנוהגת בכתר ירושלים בשלושת המקרים.

9. הבחנה על פי מראה עיניים או על פי כללי הטעמים – בין מירכא ובין געיה

רבים מכתבי היד העתיקים אינם מבחינים באופן ברור ושיטתי בין הטעם מירכא ובין סימן הגעיה, וגם בכתר ההבחנה בין השניים קשה בכמה מקרים. המירכא נכתבת כקו נוטה לשמאל ואילו הגעיה נכתבת כקו ניצב ולפעמים נוטה במקצת לימין. אולם לעתים אין הניקוד מקפיד על ההבחנה הזאת, ויש שהגעיה נוטה דווקא לשמאל או שהמירכא נראית כקו ניצב. במקרים רבים ההבחנה בין שני הסימנים ברורה על פי ההקשר, אבל יש מקרים, בעיקר בספרי אמ"ת, שבהם חוסר ההבחנה הגרפית מוליד ספק בכוונתו של הניקוד.⁴⁵

במהלך הגהות מהדורת כתר ירושלים נמצאו כמה מקומות שנחלקו בהם ברויאר וכהן בפירוש הסימן הנמצא בכתר. ברוב המקרים האלה ברויאר הלך אחר הכרעותיו של ייבין בספרו על הכתר. לאחר בדיקה לא שינינו בשום מקום מהכרעתו של ברויאר במהדורת חורב.

42. מ' ברויאר הסביר את חסרון המקף בכתר בדרך אחרת (מ' ברויאר, "לביורן של סוגיות בטעמי המקרא ובניקודו", לשוננו מה [תשמ"א], עמ' 267). לדבריו, המסרן ויתר על המקף המוזיקלי הנצרך פה, משום שחשש שהקוראים ייחסו למקף כוונה אחרת ויסברו כי בא לרמוז על צירופן של שתי המילים בקרי.

43. ייבין, כתר, עמ' 80. במהדורת הצילום של הכתר ניתן לקרוא רק דב קרי. לא בדקנו את גוף הכתר במקום זה.

44. הניקוד הזה בכתר הוא תיקון מאוחר, ותחילה נוקד הפתח מתחת לאות ה"א (ייבין, כתר, עמ' 77). ייתכן אפוא שהתיקון לא נעשה בידי מסרן הכתר אלא בידי אחר.

45. ראה ייבין, כתר, עמ' 89–90, 282 ועוד.

המקרים האלה של ספק מירכא ספק געיה נחלקים לשלושה סוגים, על פי שימושה של המירכא:

א. מירכא כטעם ראשי במילה: ההבחנה בין מירכא לגעיה במקרה הזה ניכרת מן המקף שאחר המילה (כשהסימן הוא געיה) או מחסרונו (כשהסימן הוא מירכא). ואף על פי כן נמצאו ארבעה מקרי ספק. "נכח־אלה" (מל"א כ, כט) – ייבין קובע ביחס לכתר: "כנראה יש מקף (ספק נמחק)",⁴⁶ וברויאר מסמן געיה ומקף; "רוח־ה'" (יש' נט, יט); "על־בני־ישראל" (מי' ה, ב); "מה־יאמר־לי" (איוב כג, ה) – ההקפה המצויה בכתר בשלושת המקומות האלה היא בניגוד לכללי ההקפה. ברויאר מכריע בניגוד לכתר ומטעים במילה שלפני הטעם מירכא בלא מקף, וזאת על פי ל, ק (או ש1), ד.⁴⁷

ב. מירכא כטעם משני בתיבה: בטעמי אמ"ת שכיחה מירכא הבאה כטעם משני בתיבה שבה משרת אחר (ראה פירוט אצל ברויאר, טעמי המקרא, עמ' 227–237), וברוך כלל אין היא מתאימה לכללים הרגילים של הטעמים המשרתים באותו הקשר. ברויאר הכריע בעקבות ייבין כי במילים האלה באה מירכא ולא געיה, ואילו כהן שופט כנראה בכל מקום לפי צורת הסימן ובמקצת המקרים הוא מסמן געיה. במילים האלה נמצאה מחלוקת בין השניים: אָהָבו (תה' לא, כד; בכתר נוטה לשמאל; ייבין, כתר, עמ' 323), אָמוֹנֶתְךָ (תה' לו, ו; שם, עמ' 312),⁴⁸ ויעזֶרְם (תה' לו, מ; שם, עמ' 324), וְלַצִּילִין (תה' פז, ה; שם, עמ' 347), תְּעַלְמוֹת (איוב יא, ו; שם, עמ' 328), לְשֹׁדְדִים (איוב יב, ו; שם, עמ' 320), וְתִשׁוּבוּתֵיכֶם (איוב כא, לד; שם, עמ' 312).

דוגמה אחת חריגה באה מחוץ לספרי אמ"ת: "אִם־תִּעְרְוּ | וְאִם־תִּעְרְרוּ" (שה"ש ב, ז; ג, ה; ובדומה שם ת, ד: "מִה־תִּעְרְוּ | וּמִה־תִּעְרְרוּ"). ברויאר מסמן מירכא בכל שלושת הפסוקים (בעקבות ייבין, כתר, עמ' 218, המסתמך גם על החיבור "הדאיה אל־קאר" הקרוב לחוגי המסרנים). כהן הולך על פי צורת הטעם וקובע געיה בשני הפסוקים הראשונים.

ג. מירכא לסימון מקום ההטעמה: הטעם דחי המשמש בספרי אמ"ת מסומן בימין המילה, ולפיכך ההברה המוטעמת במילה אינה מסומנת. במקום שעלול להתעורר ספק הוסיפו המנקדים קו בהברה המוטעמת. הכתר נהג כך בתשעה מקומות (כגון

46. ייבין, כתר, עמ' 233. גם בכ"י 111 המוגדר "קרוב מאוד לכתר" יש כאן מקף. ראה י' ייבין, "כתב יד קרוב מאוד לכתר ארם צובה: 111", טקסטוס 12 (תשמ"ה), עמ' ט.

47. בפסוקים בישיעה ובמיכה אין מתקיימים תנאי ההקפה הבסיסיים המפורטים אצל ברויאר, טעמי המקרא, עמ' 155. בפסוק באיוב התיבה לי היא זעירה, אולם התיבה יאמר ראויה להיות מוטעמת מלעיל, ועל כן אינה ראויה להיות מוקפת (ראה שם, עמ' 165 וארבעה חריגים בעמ' 171, III).

48. בארבעה מקומות אחרים בתהלים באה המילה (ו) אָמוֹנֶתְךָ במירכא וברביעי מוגרש גם לפי כהן.

קִוְמָה – תה' מד, כו; אָנְכִי – איוב כט, טז). ברוב המקרים הסימן נוטה לשמאל ונראה כמירכא ובמיעוטם הוא קו זקוף הדומה לגעיה. ייבין סבור כי הסימן המשמש פה הוא מירכא, כדי שלא יחשבו שיש פה געיה משנית הבאה לאחר הטעם הראשי במילה.⁴⁹ בריואר נקט דרך זו (במהדורת חורב), ואילו כהן מסמן בכל המקרים האלה געיה.

שאלה דומה במקצת עולה במילה וְהִנֵּה בתהלים כו, י: תחת האות וי"ו הראשונה בא קו זקוף, וכהן פירשו כגעיה. אולם הטעם מונח הבא במילה זו אינו מתאים לכלל מפסיק אחד לסילוק, ולפיכך ראה בריואר בקו שתחת האות וי"ו הראשונה טרחא (וראה ייבין, כתר, עמ' 285, 290).

לסיום הסעיף הזה אביא מקום שההכרעה בו קשה, ואף היא תלויה בהבנת מהותם של סימני הטעמים: "וְאֶתְּנֶנְּם" (יח' טז, יב).

בכתר ארם צובה בא לפעמים מקף בתיבה מוטעמת מלעיל. בריואר קבע במהדורותיו כי מקף כזה אינו בא על פי מסורת קבועה וסימונו אינו אחיד בכתבי היד, ומשום כך השמיטו (מהדורת מוסד הרב קוק, עמ' תב). בניקודו ובהטעמתו של הצירוף וְאֶתְּנֶנְּם בכתר יש שתי חריגות: נסיגת טעם להברה השנייה שלפני האחרונה ומירכא המשרתת לפשטא כשביניהן חציצה של שתי הברות. בהטעמת המילים האלה קיימת שיטה אחרת ולפיה המילה וְאֶתְּנֶנְּם מוטעמת מלרע במירכא ואין אחריה מקף, וממילא אין פה כל חריג. שיטה זו מתועדת בכמה כתבי יד (ראה ייבין, כתר, 187). אולם כתבי יד אחרים נוהגים פה כמנהג הכתר בנסיגת הטעם ובהקפה, והרוב משקף מחלוקת מסוימת קדומה המתועדת גם ברשימת חילופי בן אשר ובן נפתלי ובהערת מסורה בכ"י ק.

כתב יד ק נוהג כמו הכתר בנסיגת הטעם ובמקף, אלא שהטעם שהוא מסמן באות וי"ו הוא מהפך, בהתאמה לכלל משרתי הפשטא. בכ"י 30 למקו הוטעם ממהפך למירכא. בריואר שיער (במכתבו אליי) כי נוסח הכתר משקף פשרה בין שני הנוסחים המתחלפים: וְאֶתְּנֶנְּם (במירכא בלא נסיגה) – וְאֶתְּנֶנְּם (בנסיגה ובמהפך). לאור כל זאת השמיט בריואר את המקף במהדורות חורב ובכתר ירושלים.⁵⁰ כתוצאה מכך נתקבל נוסח שאינו מצוי כצורתו בשום כתב יד, אך מתחייב מן השיטתיות של השמטת מקף במילה מוטעמת.

49.

ראה ייבין, כתר, עמ' 301, המביא את כל המקרים האלה ודן בהרחבה במהות הסימן.

50.

במהדורת מוסד הרב קוק הושאר המקף כמו בכתר מתוך חשש התיבה נחשבת מוקפת לתחילה והמירכא הוא כמין טעם משני, שכמותו מצוי הרבה בטעמי אמ"ת (ראה שם, כתובים, עמ' תב). אולם הסבר כזה אינו אפשרי משום שעל פי כללי ההקפה הרגילים אין המילים יכולות להיות מוקפות בשום אופן. גם ההטעמה במהפך בשני כתבי יד מורה על כך שהקפה היא תוצאה של נסיגת הטעם.

10. תהליך ההגהה של המהדורה

לא הרי הגהה של תנ"ך כהגהה של טקסט אחר. התנ"ך מרובה בסימנים, והשאיפה היא להגיע לדיוק מרבי. מספר סימני הדפוס בתנ"ך שלם – כולל אותיות, סימני ניקוד, סימני טעמים וגעיות – הוא כשלושה מיליון. השאיפה היא, כמוכח, להגיע לספר בלא טעויות, ולפחות למספר מזערי של טעויות. אחוז אחד של טעויות פירושו שלושים אלף! פרומיל אחד – שלושת אלפים; עשירית הפרומיל – שלוש מאות. במהדורת חורב מצאנו כארבעים טעויות (המפורטות בנספח א ובנספח ב), כלומר קצת יותר ממאית הפרומיל. אני מעריך ומקווה שמספר הטעויות במהדורה שלנו נמוך אף מזאת, ותקווה זו מבוססת על מה שיוסבר להלן.⁵¹

נקודת המוצא של הגהת המהדורה הייתה נוסח מוקלד של התנ"ך שהיה מרובה בשגיאות והיה רחוק מאוד משיטת בריואר. נוסח זה הוגה שוב ושוב על פי מהדורת חורב כדי להתאים את הנוסח לזה שקבע בריואר. כידוע, הגהה אנושית לעולם אינה מושלמת, וגם המגיה המעולה ביותר עלול לפסוח על פרט מפרטי הנוסח המורכב. היה צורך לקבוע כמה הגהות צריך לערוך, כיצד נדע מה טיב עבודתו של המגיה ומתי נחליט כי המהדורה מדויקת דייה ואין צורך בהגהות נוספות.

לפתרון הבעיה יש צורך במנגנון הערכה כלשהו שיבדוק את טיב עבודתו של כל מגיה. הדרך הפשוטה היא ההצלבה. לשם דוגמה, טקסט אחד ניתן לשני מגיהים. האחד מצא 18 טעויות, וחברו מצא 15, כאשר עשר טעויות שנמצאו הן "משותפות"; לפי אותו יחס אפשר להעריך שיש עוד ארבע טעויות שטרם נמצאו.⁵² במהדורה שלנו בוצעו ההגהות בדרך כלל בזו אחר זו ולא במקביל. אבל עקבנו אחרי מספר הטעויות שנמצאו בכל הגהה, הערכנו מהו שיעור הטעויות שכל מגיה מצליח למצוא בהגהתו ומהו מספר הטעויות שטרם אותרו. בסך הכול בוצעו ארבע הגהות לפחות של כל ספר. בשלב האחרון הוגהו שוב כמה ספרים מן המקרא ונמצאו בכל ספר בין שגיאה אחת לשתי שגיאות. על פי זה הערכנו (באלול תשנ"ט) כי נותרו במהדורה כארבעים שגיאות.⁵³

כל אותה עת חיפשנו דרך לבדיקה ממוחשבת של החומר. בסופו של דבר, זמן קצר לפני סגירת המהדורה, התאפשרה בדיקה ממוחשבת כפולה של המהדורה

51. במונח "טעות" המשמש כאן אין הכוונה לגרסה הנתונה בוויכוח ויש בה פנים לכאן ולכאן אלא לטעות ברורה שאין בה ספק.

52. אוסף מניסיוני האישי כי בשלבים האחרונים של ההגהה קיימת אצל המגיה בעיה פסיכולוגית, שאינה קיימת בדרך כלל בהגהה רגילה. המגיה עובד שעות מרובות ואינו מוצא שום טעות, כביכול אינו מפקח שום "תוצרת". הדבר עלול לגרום תסכול: המגיה עצמו מתחיל לפקפק אם עבודתו טובה ואם יש בה ערך.

53. בדעבר התבררה הערכה זו כאופטימית מדי, כמו שיוסבר להלן.

שלנו.⁵⁴ הבדיקה האחת השוותה את התנ"ך שלנו למהדורת תנ"ך אחרת, שהתבססה על כ"י לנינגרד (מהדורת JPS, היוצאת לאור בארה"ב). רוב השינויים שנמצאו קשורים כמובן לגרסאות המיוחדות של כ"י ל (המתועדות גם ברשימות "הנוסח ומקורותיו" של ברויאר) וכן להבדלי השיטה שבין שתי המהדורות. אולם בין עשרות או מאות השינויים שנמצאו בכל ספר אחרו גם כמה שגיאות שלנו, ובסך הכול נמצאו בדרך הזאת שישים עד שבעים טעויות בתנ"ך כולו.

בדיקה ממוחשבת נוספת שביצענו הייתה בדיקה של שאילתות. על יסוד השגיאות שנתגלו במהלך ההגהה ניסחנו כמה חוקים דקדוקיים פשוטים, שסטייה מהם עשויה להיות תולדה של טעות. בדרך הזאת אפשר לפעמים למצוא בקלות טעות שענינו של המגיה מתקשה להתמודד עמה. למשל, כל שי"ן בתנ"ך מלווה בנקודה דיאקריטית – מימין או משמאל. אם נשמטה נקודה כזאת – בפרט בסביבת חולם – עלול המגיה שלא להבחין בכך. אפשר לנסח שאילתה שתבדוק היכן יש במקרא כולו שי"ן שאין עמה נקודה דיאקריטית וכך לאתר את הטעויות האלה.⁵⁵ בדרך זו נוסחו כמה שאילתות העוסקות בסימני הניקוד ובטעמי המקרא.⁵⁶ בדיקת השאילתות הביאה לאיתור של כמה טעויות; כל הטעויות האלה אחרו גם בהשוואה הממוחשבת.

הבדיקה הממוחשבת גילתה כמה טעויות "קטנות" שיש סיכוי רב שהמגיה האנושי ידלג עליהן. למשל, קדמא על האות וי"ו במילה רַגְלִי (קדמא אין כאן, שהרי מקומה של קדמא היה צריך להיות מעל האות למ"ד; אבל גם פשטא מדויקת אין כאן); מיקום לא מדויק של החולם באות וי"ו עיצורית (במילים כמו מְצוֹת, וְעִדְוֹתֵי [מל"א ב, ג] נקודת החולם באה משמאל לאות וי"ו, ואילו במילים מְצוֹת, וְעִדְוֹתֵי [תה' עה, נו] מקובל לסמנה מעל האות וי"ו); וכן סימון לא מדויק של געיות קצרות וארוכות לפי ההבחנה שיסד ברויאר.

יודגש כי ההגהה שנעשו בעזרת המחשב סייעו בכירור הנוסח אך ורק משום שקדמו להם הגהות חזרות ונשנות שהביאו את הנוסח לדרגת דיוק גבוהה ביותר.

54. את שתי הבדיקות ערך מר דניאל וויסמאן (ראה הערה 16 לעיל).

55. האות שי"ן צריכה, כמובן, לבוא בלי נקודה דיאקריטית בשם יִשְׁשָׁקְר ובמקרים אחרים של כתיב וקרי.

56. הנה "חוקים" שנבדקו בבדיקה ממוחשבת (הניסוח אינו חייב להיות מדויק לחלוטין, שהרי החריגים שמוצא המחשב נבדקים לגופם בידי אדם): (1) באות הראשונה של המילה בא תמיד סימן ניקוד, או שאחריה וי"ו (פרט למקרי כתיב וקרי); (2) אין שני סימני ניקוד באותה האות, חוץ מהמילה ירושלם וחוץ מעשרת הדיברות וחוץ ממקרי כתיב וקרי; (3) לפי שיטת ברויאר, אין חטף פתח אלא באותיות האח"ע; (4) אין מילה שאין בה טעם (לא כולל געיה); ואין בסופה מקף; (5) אין דגש באות שאינה בגדכפ"ת אם באות שלפניה בא שווא; (6) ח"ית או ע"ץ בסוף המילה, שאין לפניה פתח או קמץ, חייבת לבוא בה פתח גנובה; (7) אחרי הטעם מהפך באה פשטא (ולא קדמא; אך לא כך לגבי יתיב ולא כך בספרי אמ"ת).

הגהות המחשב סייעו ל"סינון" נוסף ולביעור טעויות מעטות שלא אחרו בהגהה קונבנציונלית.⁵⁷

בהקשר זה כדאי להזכיר ולחדד את ההבחנה בין מה ש"נכון במחשב" לבין מה ש"נכון על הנייר". לדוגמה, במילה וּלְפָנָיו (שמ' כח, ד) הטעם טיפחא צריך לבוא אחרי הקמץ באות נו"ן. ייתכן שהמחשב משייך אותו לאות יו"ד – וזו טעות – אבל על הנייר הוא מוזה קצת ימינה והוא נמצא במקומו הנכון.

דוגמה נוספת: המדפיסים הם חסכנים מובהקים. כאשר עיצבו את האותיות ואת הדגשים, ביקשו לחסוך בסימנים מיותרים. כידוע, האותיות אחע"ר אינן דגושות לעולם, ולכן מה טעם לאפשר מצבים בלתי אפשריים כאלה? אבל מה נעשה, ולפעמים יש בתנ"ך רי"ש דגושה או אל"ף דגושה? אין ברה אלא לחפש פתרון יצירתי: מוסיפים את נקודת הדגש (או המפיק) "ביד" או מדפיסים ה"א במפיק ומוחקים את הרגל, או מדפיסים רי"ש בחיריק ונותנים הוראה למחשב להרים את החיריק עד שיגיע למרכז האות רי"ש. הפתרון האחרון הזה הוא פתרון "נכון על הנייר ושגוי במחשב", ולכן בשאילתה הוא עשוי לעלות כדוגמה של אות שיש בה שני סימני ניקוד.

אלה הן זוטות, אולם מאחוריהן עומד עניין עקרוני בעל חשיבות מרובה. במצב המחשוב של ימינו חשיבותו של קובץ המחשב רבה יותר מזו של הספר הנדפס על נייר. מן הראוי שייזעזעו אנשי מחשבים ויגבשו שיטה מוסכמת, תקן מקובל, שלפיו יש להציג את התנ"ך על כל מרכיביו: אותיות, ניקוד, טעמים וגעיות, קרי וכתיב, סימון פרקים ועוד. אם כך ייעשה, אפשר יהיה להעמיד לרשותם של החוקרים "תנ"ך נוסח ברויאר" ממוחשב ולצדו "תנ"ך בנוסח מנחם כהן", "תנ"ך בנוסח כ"י לנינגרד" וכדומה. החוקר שיהיו בידו קבצים כאלה יוכל להשוותם זה לזה, לשאול עליהם שאילתות וכדומה.⁵⁸

57. לצערי, למרות כל ההגהות אחרו כמה טעויות בכתר ירושלים לאחר צאת המהדורה לאור. בחמש מילים סימנה פשטא במקום קדמא: לך (כמ' יח, ח), והוצאת (כמ' כ, ח), ויספת (דב' יט, ט), באך (שופ' יא, ג), אתך (שמ"ב יד, לב). שגיאות נוספות: ה' (שמ' יב, לא) – טיפחא ולא אתנחא; ה' (שמ' מ, כה; דב' לב, ג) – הטעם צ"ל באות וי"ו; יהיו (כמ' לב, כו) – חסד מקף בסוף המילה; ה' (מל"א יא, יד) – פסק מיותר אחר המילה. הטעויות האלה יתוקנו בהדפסות חזרות של המהדורה. אודה לכל מי שימצא טעויות נוספות ויודיעני עליהן.

58. צעד משמעותי בכיוון הזה נעשה בתכנת הכתר של אוניברסיטת בראילן, המכילה בתוכה תנ"ך הכולל ניקוד טעמים וגעיות ומאפשרת שאילתות מורכבות ומסובכות. בתכנה ממוחשבת של התנ"ך ראוי להבחין בין קו של פסק ובין קו של לגרמיה, אף על פי ש"על הנייר" אין כל הבדל ביניהם. כאשר באה במקרא מילה המוטעמת במונה ואחריה קו, צריכים הקורא והלומד להכריע אם לפנינו פסק או לגרמיה (ויש כדוגמה זו גם בספרי אמ"ת בטעמים מהפך לגרמיה ואזלא לגרמיה). ההבחנה אינה פשוטה כל כך, והראיה היא שהמסורה עצמה נוקקה לבעיה זו והביאה רשימות ארוכות של פסקים בכל ספר. בתכנת הכתר של אוניברסיטת בראילן (משנת 1998) ההבחנה הזאת קיימת, אבל בסיווג המקרים השונים נפלרו טעויות רבות.

11. תנ"ך האוניברסיטה העברית⁵⁹

בראשית שנות הארבעים של המאה העשרים יזמה האוניברסיטה העברית בירושלים בנשיאות הד"ר מאגנס להוציא לאור הוצאה חדשה של התנ"ך. על קביעת הנוסח הופקד פרופ' משה דוד קאסוטו, והוא כתב:

במשך מאות שנים הוניח עם ישראל את העבודה להדפסת ספרי המקרא [...] העם שזכה לתואר "עם הספר" לא יצא ידי חובתו כלפי הספר והניח שמלאכתו תיעשה בידי אחרים.

שמתי לפני מטרה זו: להחזיר את הספרים במידת האפשרית לצורה שקבעו חכמי המסורה לכל פרטיה ודקדוקיה, ושלא לשנות ממטבע שטבעו חכמים אלו, אלא עד כמה שהיה מן הצורך כדי שלא לגרום קשיים לקוראים בני זמננו.⁶⁰

ידוע הדבר שהנוסח המסורתי של המקרא נקבע על-ידי בעלי המסורה שבטבריה, ובראש ובראשונה על ידי שני החכמים ממשפחת בן אשר [...]. לפיכך הוצאה מדויקת של הנוסח המסורתי צריכה להיות מבוססת על כתבי-יד שנבעו ישר מבית-מדרשם של שני חכמים הללו.⁶¹

על עיצוב המהדורה הופקד אליהו קורנגולד (לימים קורן), והוא עיצב אותיות חדשות למהדורה על סמך כתב יד ספרדי מימי הביניים. העבודה נמשכה שנים ארוכות, אולם המהדורה יציאה לאור בשנת תשי"ג הייתה בבחינת כישלון כפול, גם בתחום העיצוב וגם בתחום הנוסח. אשר לתחום העיצוב, מסיבות שונות נסוגה ההוצאה מן הרעיון להדפיס את התנ"ך מחדש, והסתפקה בשיבוץ הנוסח שנקבע "ביד אמנים לתוך אחת ההוצאות הקימות" (הלוא היא הוצאת גינצבורג הגדולה). הכישלון בתחום קביעת הנוסח נבע בראש ובראשונה מפטירתו הפתאומית של קאסוטו. אמנם קאסוטו השלים את קביעת הנוסח ברוב ספרי התנ"ך, אולם עבודתו נעשתה על גבי מהדורה אחרת, מהדורת לטריס. העברת הנוסח הזה לתצלום של מהדורת תנ"ך אחרת לא הייתה משימה פשוטה. גם תצלומו של כתב ארם צובה לא היה לנגד עיניו של קאסוטו בעת שעבד על המהדורה, והשעות הספורות שקאסוטו עיין בכתב במקורו בעיר חלב – לא היה בהן די. במבט לאחור ניתן לומר

59. דברי הסעיף הזה מבוססים על דברים שאמרת ביום כ"ה באב תשס"א (14 באוגוסט 2001) בישיבת הקונגרס העולמי השלושה-עשר למדעי היהדות שיוחדה לכתב ירושלים – תנ"ך האוניברסיטה העברית.

60. מ"ד קאסוטו, "ההוצאה החדשה של התנ"ך, הארץ, ט"ז בניסן תש"ט.

61. מתוך "דברי קאסוטו שנמצאו בארכיון מאגנס", בתוך: א' שמוש, הכתר – סיפורו של כתר ארם צובה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 157.

כי נדרשו עוד שנות מחקר רבות של חוקרי המסורה כדי להוציא לפועל את קווי היסוד שקבע לעצמו קאסוטו: קביעת נוסח התנ"ך על פי כתבי היד מאסכולת בן אשר. כמה חכמים – ובהם פאול קאלה, מאיר מן ואברהם מאיר הברמן – ביקרו בחריפות את מהדורת התנ"ך הזאת.⁶²

אליהו קורנגולד-קורן, מעצב האותיות של התנ"ך שלא יצא אל הפועל, חָכַר אל מבקריו של התנ"ך מאיר מן ואברהם מאיר הברמן – ויחדיו הוציאו לאור את תנ"ך קורן. הגישה העקרונית שהונחה בבסיס הנוסח של תנ"ך קורן הייתה אחרת: לא עוד התבססות על כתבי היד של אסכולת בן אשר – אלא על "חוות דעתם של בעלי המסורה ושל המדקדקים והמפרשים, ועל פי מה שמצוי ברוב כתבי היד והדפוסים המוסמכים", ובעיקר על פי הוראותיהם של אחרוני העוסקים במסורה, מנתח שי ורנ"ה.

והנה עתה, במהדורת כתר ירושלים, חברו יחדיו שלושה דברים:

הרב ברויאר הראה במהדורותיו ובספריו את הדרך להכרעת הנוסח לתחומיו השונים על פי כתבי היד הקרובים לכתב ועל פי הערות המסורה. מעניין להיווכח עד כמה קרובה שיטתו של ברויאר לקווי המתאר העקרוניים ששרטט קאסוטו: שימוש בכתבי היד של משפחת בן-אשר ו"הקלות" בעניין המתגים לתועלת הקוראים.

הנוסח שקבע ברויאר, בשלולו האחרון, נתון עתה בכלי מפואר שעוצב במיוחד והוא בבחינת "המילה האחרונה" בתחום אמנות הדפוס ועיצוב הכתב והספר, ועל השילוב הזה נקרא שמה של האוניברסיטה העברית בירושלים, הזוכה להגשים תכנית שהציבה לעצמה לפני יובל שנים ויותר.

62. מאיר מן כתב: "תמיהות שונות וחדשות עולות לפני כל פעם שאני מעיין במהדורה זו, שהטוב והרע משמשים בה בערכובייה. ואין אני יודע, אם הלכה לבן אשר מטבריה כאן, או משגה של המהדירים, או מורשה של 'אחת ההוצאות הקיימות' כשהיא מתובלת ב'תיקון אמנותי'" (מ' מן, "תנ"ך ירושלים – הערות לעניין הנוסח, הניקוד והטעמים", לשוננו יח [תשי"ב-תשי"ג], עמ' 191). וא"מ הברמן כתב: "בהסתכלות ראשונה עושה הספר רושם טוב, הנייר משובח והאותיות ברורות ומוגה הוא על ידי מלומד יהודי, ומחירו הנמוך בערך, ארבע ל"י, ראוי לכל שבה (אמנם תנ"ך [...] לעטעריס עולה רק לירה אחת ותשע מאות פרוטה) [...] [ובכל זאת] מצווה לומר כי לא לילד הזה התפללנו, ובפשיטות: המעיין בספר מתאכזב" (א"מ הברמן, "המקרא המסורתי והאוניברסיטאי ב'הוצאת ירושלים'", בחינות בביקורת הספרות 5 [תשי"ג], עמ' 78-79). ראה גם P. Kahle, "The Hebrew Bible, Jerusalem 1953", *Vetus Testamentum* 3 (1953), pp. 416-420.

נספח א

שינויים בגעיות במהדורת כתר ירושלים לעומת מהדורת חורב⁶³

1. במ' ז, פה: האחת - באות ה"א געיה ארוכה במקום קצרה.
2. יהו' ו, כ: החומה - באות ה"א געיה קצרה במקום ארוכה.
3. שופ' יט, ד: חתנו - באות ח"ת געיה קצרה במקום ארוכה.
4. מל"ב יב, ז: ויהי - האות וי"ו בלא געיה (געיות ויהי).
5. יר' מד, כט: כ"פ - באות כ"ף געיה קצרה במקום ארוכה.
6. חב' ב, א: אעמדה - באות אל"ף געיה ארוכה במקום קצרה.
7. חב' ב, ז: נשכך - באות נו"ן געיה ארוכה במקום קצרה.
8. חב' ב, ח: כ"ף - באות כ"ף געיה ארוכה במקום קצרה.
9. תה' לח, ג: כ"ף - באות כ"ף געיה ארוכה במקום קצרה.
10. איוב ב, יג: כ"ף - באות כ"ף געיה קצרה במקום ארוכה.

נספח ב

טעויות ברורות שנמצאו במהדורת חורב (בניקוד, בטעמים ובגעיות)

1. בר' יט, יט: להחיות - הטיפחא מתחת אות ח"ת במקום מתחת ליו"ד.
2. וי' כ, ב: יתן - באות יו"ד חסר חיריק.⁶⁴
3. וי' כז, לב: אשר - האות שי"ן בלי נקודה דיאקריטית.
4. במ' יד, מה: ויכתום - באות וי"ו געיה קצרה במקום ארוכה.
5. דב' לא, טו: ויעמד - באות וי"ו געיה קצרה במקום ארוכה.
6. יהו' ז, ג: יהושע - באות עי"ן חסרה פתח גנובה.
7. יהו' יח, י: יהושע² - באות עי"ן חסרה פתח גנובה.
8. יהו' יט, כד: ויצא - באות יו"ד חסר דגש.
9. שמ"א כג, ח: למלחמה - האתנה באות ח"ת במקום באות מ"ם.
10. מל"ב ד, יד: אין - באות אל"ף געיה קצרה במקום ארוכה.
11. מל"ב יז, יד: אבותם - החולם אחרי האות וי"ו במקום מעליה.
12. מל"ב כג, לו: שנה - הפשטא מסומנת באמצע האות ה"א במקום בסופה.
13. יש' כג, ח: כנעניה - באות ה"א חסר קמץ.
14. יש' לב, טו: מדבר - באות ב"ת פתח במקום קמץ.
15. יר' כו, כא: ויברח - באות יו"ד חסר דגש.
16. יר' כח, ג: נבוכדנאצר - באות דל"ת חסר שווא.

⁶³ מקרה מס' 1 נבדק בתצלום כתב יד ל. מקרה מס' 2 נבדק בתצלום הכתר. מקרים 3-10 נבדקו בגוף הכתר.

⁶⁴ טעויות 2-3 אינן נמצאות בחמישה חומשי תורה ובתנ"ך בפורמט הגדול בהוצאת חורב.

17. יר' לא, ו: שמחה - שיין במקום שיין.
18. יר' מ, טז: אל-תעשה - הטיפחא התרחקה קצת.
19. יר' מו, יא: רפאות - הזקף נמחק בחלקו.
20. יר' נ, יא: תפושו קר' - שתי פשטות רשומות שלא במקום.
21. יר' נא, ה: מיהוה - באות יו"ד חסר שווא.
22. יח' ד, טו: ועשית - באות תי"ו חסר קמץ.
23. יח' ז, ה: יהוה (קרי: אלהים) - באות וי"ו קמץ במקום חיריק.
24. זכ' ב, יז: כל בשר - חסר מקף בין המילים.
25. תה' לג, ח: מיהוה - באות יו"ד חסר שווא.
26. תה' מד, יט: אשרינו - חסר גרש של רביע מוגרש.
27. תה' סז, א: למנצח - באות ח"ת חסרה פתח גנובה.
28. תה' קיט, קעו: מצותיך - באות כ"ף געיה מיותרת.
29. מש' יא, ב: ויבא - באות ב"ת חסר חולם.
30. דה"ב כה, טו: לא - מעל האות אל"ף יש נקודה מיותרת.

כתבי היד

- א = כתר ארם צובה, רוב התנ"ך, מהדורת צילום, ירושלים תשל"ו
- ב = כתב יד לונדון, המוזאון הבריטי, Or. 4445, רוב התורה
- ב1 = כתב יד לונדון, המוזאון הבריטי Add. 15251 (נובואר 61, 1), תנ"ך שלם, המאה הטי"ו (ס' 4933)
- ד = דפוס "מקראות גדולות", ונציה רפ"ד-רפ"ו
- ל = כתב יד סנקט פטרבורג (לנינגרד), הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr I B19a, תנ"ך שלם (מהדורת צילום, ירושלים תשל"א; מהדורת צילום חדשה, 1998 D. N. Freedam (ed.), *The Leningrad Codex - A Facsimile Edition*, [Canada 1998])
- 66 = כתב יד סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr II B115, חלקים מספרי כתובים, נכתב בשנת 994 בידי משה בן הלל (ס' 62608)
- 111 = כתב יד סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr II B26, חלקים מנביאים ראשונים, תחילת המאה הי"א (ס' 63224)
- 122 = כתב יד סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr II B94; הוקדש בשנת 1100 (ס' 62818)
- 133 = כתב יד סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr II B66; נכרך בשנת 1130 (ס' 62809)
- 187 = כתב יד סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr I Bible 59, אמצע המאה הי"א (ס' 70534)

- 19 = כתב יד סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr I Bible 51, נביאים אחרונים, המאה ה"א או ה"ב
- 26 = כתב יד סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr II B55 + 247, נביאים וכתובים, נכתב בשנת 994 (ס' 65045)
- 30 = כתב יד סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr II B61 (ס' 62875)
- 31 = כתב יד סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr II B66, המאה ה"ב (ס' 62879)
- ק = כתב יד הנביאים מקהיר, גוטהייל 34, דפוס צילום, ירושלים תשל"א
- ק1 = כתב יד קהיר, גוטהייל 22, חלק מנביאים ראשונים ודף מישעיהו (ס' 40167)
- ק2 = כתב יד קהיר, גוטהייל 27, נביאים ראשונים, נכתב ונמסר בידי שמואל בן יעקב (ס' 40172)
- ש = כתב יד ששון 507 (כיום: ירושלים Heb. 24° 5702), תורה, דפוס צילום, קופנהאגן 1982-1978
- ש1 = כתב יד ששון 1053, תנ"ך שלם (ס' 8881)

הקיצורים הביבליוגרפיים

- ברויאר, טעמי המקרא = מ' ברויאר, טעמי המקרא בכ"א ספרים ובספרי אמ"ת, ירושלים תשמ"ב
- ברויאר, כתר = מ' ברויאר, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז
- ברויאר, ספקות = מ' ברויאר, "ספקות שאין להם הכרע", לשוננו נח (תשנ"ה), עמ' 283-296
- ייבין, כתר = " ייבין, כתר ארם צובה, ניקודו וטעמיו, כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, ג, ירושלים תשכ"ט
- מהדורת חורב = מ' ברויאר, תורה נביאים כתובים מוגהים על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו, מהדורה חדשה, הוצאת חורב, ירושלים תשנ"ח
- מהדורת מוסד הרב קוק = מ' ברויאר, תורה נביאים כתובים מוגהים על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ז-תשמ"ב; בכרך אחד: ירושלים תשמ"ט